

PAPER DETAILS

TITLE: Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan Idarecileri ve Gardiyanlar Üzerine
Bir Değerlendirme

AUTHORS: Sinan Tarifci

PAGES: 19-42

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3642459>

Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme

Sinan Tarıfci | ORCID: 0000-0002-9218-6193 | sinantar@hotmail.com

Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05sraq822>

Öz

Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde muhtelif suçlarından dolayı tutukluluklarına hükmedilen suçluların veya önlem amacıyla yahut siyaset açısından gözaltına alınan şahısların tutuldukları mekânlar olarak hususî ve umumî zindanlardan bahsetmek mümkündür. Saray zindanları, kale zindanları ve kuyu zindanları hususî zindanlar; şehir zindanları ise umumî zindanlar olarak tebarüz ettirilebilir. Saray içerisinde yer alan zindanlar bizzat hükümdarın denetiminde bulunan özel bir ceza alanıydı. Saray zindanlarında daha ziyade üst düzey devlet görevlileri ve dinî şahsiyetler tutulmuşlardır. Böyle kimselerin statülerinden ötürü, saray zindanlarının şartları bir dereceye kadar iyileştirilmiştir. Özel ceza alanına giren hapis mekânlarının başka bir türü kûtvâl, dizdâr ya da dejbân/dezbân gibi adlarla anılan kale hâkimlerinin yönetiminde bulunan kale zindanları idi. Kale zindanlarında da hanedan üyeleri başta olmak üzere idarî, askerî, dinî ve edebî zümrelere mensup önde gelen kimseler tutulmuşlardır. Kale zindanlarının koşulları, mahkûmun statüsüne göre nispeten iyileştirilmiş ya da ağırlaştırılmıştır. Özel ceza alanı içerisinde değerlendirilebilecek olan diğer bir mekân da kuyu zindanları idi. Sarayların, kalelerin içerisinde ya da belirli bir yerde kazılan derince çukurlardan bu maksatla istifade edilmiştir. Böyle zindanlarda da genellikle üst düzey şahıslar tutuklu bulundurulmuştur. Şehir zindanları ise başkentten başlamak üzere, önemli merkezlerde inşa edilen, halktan kimselerin hapsedildiği mekânlardı. Saray zindanları, bizzat hükümdarın ya da halifenin yönetimi altındaydı. Hususî zindanlardan olan kale zindanları ve kuyu zindanlarının idarecileri ile umumî zindan niteliğinde olan şehir zindanlarının idarecileri mahkûmların her türlü işlerinden sorumluydu. Zindanlarda mahkûmların gözetimi ve nezareti zindânban, nigehbân, derbân, pâsbân, muvekkel, cellâd gibi isimlerle anılan gardiyanlar tarafından sağlanmıştır. Mahkûmlar ve gardiyanlar arasında genellikle menfi bir ilişki mevcut olmuştur. Bu çalışmada, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde saray zindanları, kale zindanları, kuyu zindanları ve şehir zindanları ile zindan idarecileri ve gardiyanlar üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Gazneliler, Büyük Selçuklular, saray zindanları, kale zindanları, kuyu zindanları, şehir zindanları, zindan idarecileri, gardiyan

Atıf Bilgisi

Tarifci, Sinan. “Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 20 (Haziran 2024), 19-42.

<https://doi.org/10.23897/usad.1415445>

Geliş Tarihi	05.01.2024
Kabul Tarihi	29.05.2024
Yayın Tarihi	28.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Evaluation on Dungeon (Zindān), Dungeon Administrators and Dungeon Guards in the Period of the Ghaznavīds and the Great Seljūks

Sinan Tarıfci | ORCID: 0000-0002-9218-6193 | sinantar@hotmail.com

Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Giresun, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05szaq822>

Abstract

In the Ghaznavīds and the Great Seljūks periods, it is possible to talk about private and public dungeons as places where criminals imprisoned for various crimes or persons detained for precautionary or political reasons were kept. The court dungeons, the castle dungeons and the pit dungeons can be characterized as private dungeons and city dungeons as public dungeons. The dungeons within the palace were especial punishment areas personally supervised by the ruler. Mostly high-ranking state officials and religious figures were imprisoned in the court dungeons. Due to the status of such persons, the conditions of the court dungeons were to some extent improved. Another type of prison place was the castle dungeons, which were under the control of castle administrators called kotwāl, dizdār, or dajbān/dazbān. In the castle dungeons, especially the members of the dynasty and prominent members of the administrative, military, religious and literary classes were imprisoned. The conditions in the castle dungeons were relatively improved or aggravated depending on the status of the prisoner. Another prison place that can be considered as especial punishment area was the pit dungeons. Deep holes dug in courts, castles or in a specific location were used for this purpose. In such dungeons, high-ranking persons were usually imprisoned. The city dungeons, on the other hand, were built in important centers, starting with the capital, where commoners were imprisoned. The court dungeons were under the personal administration of the ruler or the caliph. The administrators of the castle dungeons and pit dungeons, which were private dungeons, and the administrators of the city dungeons, which were public dungeons, were responsible for all the affairs of the prisoners. In dungeons, prisoners were supervised by dungeon guards known as zindānbān, nigahbān, darbān, pāsbān, mowakkal, jallād. There was often a negative relationship between prisoners and dungeon guards. In this study, an evaluation will be made on the court dungeons, the castle dungeons, the pit dungeons, the city dungeons, the dungeon administrators and the dungeon guards during the Ghaznavīds and the Great Seljūks periods.

Keywords

Ghaznavîds, Great Seljûks, court dungeons, castle dungeons, pit dungeons, city dungeons, dungeon administrators, dungeon guard

Citation

Tarifci, Sinan. "An Evaluation on Dungeon (Zindân), Dungeon Administrators and Dungeon Guards in the Period of the Ghaznavîds and the Great Seljûks". *Journal of Seljuk Studies* 20 (June 2024), 19-42.

<https://doi.org/10.23897/usad.1415445>

Date of Submission	05.01.2024
Date of Acceptance	29.05.2024
Date of Publication	28.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Hususî ve Umumî Zindanlar

Özgürlükten mahrum bırakmak ya da özgürlüğü kısıtlamak amacıyla verilen hapis cezası, en eski zamanlardan itibaren her dönemde olduğu gibi, Gazneliler (963-1186) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) devrinde de sıklıkla uygulanmıştır. Genelde cezalandırma, özelde ise hapis cezası; hukukî olarak adalet ve asayiş sağlama ve korumanın bir vasıtası olmasının yanı sıra, zamanın şartları uyarınca siyasî olarak iktidar ve otoriteyi sağlama ve korumanın da bir vasıtası olmuştur (Çetin, 2013, s. 75). Böylece mahkûmiyetine karar verilenler bir suçun faili olabildikleri gibi, keyfî olarak veya haksız bir töhmet altında kalarak yahut hâkim güç nazarında saltanatın ve devletin menfaati gereğince de cezalandırılabilmişlerdir. Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde gerek suç teşkil eden fiilleri dolayısıyla hapse mahkûm edilen suçluların ve gerekse siyaseten ya da tedbiren gözaltına alınan şahısların tutulduğu belli başlı mekânlar bulunmaktadır. Bunlar saraylarda, kalelerde ve şehirlerin belirli mevkieinde mevcudiyeti bilinen zindanlardan müteşekkildir. Bu cümleden olarak, genel manasıyla, içinde tutulan hükümlülerin ya da şüphelilerin statüsüne ve durumuna, ilgili mekânın niteliklerine göre saray zindanları, kale zindanları ve kuyu zindanlarını hususî zindanlar, şehir zindanlarını da umumî zindanlar olarak tesmiye etmek mümkündür. Bununla birlikte, kale zindanlarının zaman zaman umumî zindan niteliğini de haiz olduğu müşahade edilebilmektedir. Bu çalışmada, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde saray zindanları, kale zindanları, kuyu zindanları ve şehir zindanları ile zindan idarecileri ve gardiyanlar üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

1- Saray Zindanları

Sarayların içinde, hatta harem içinde özel zindanlar vardı. Böyle mekânlarda bazı üst düzey kimseler tutuklu bulunurdu. Saraylardaki zindanlar hükümdarın veya halifenin idare ettiği özel ceza sahaları idi (Lange, 2008, s. 91-92). Bilhassa Selçuklular zamanında Bağdat'ta bu türden zindanlara ve buralarda tatbik edilen hapis cezalarına ve gözaltında tutma uygulamasına sıklıkla rastlanmaktadır. Mesela Sultan Melikşah'ın saltanatı esnasında Bağdat'ta Hanbelîler ile Eş'arîler arasında ciddi bir ihtilafın çıktığı bir zamanda, Hanbelî lideri Şerîf Ebû Ca'fer hilafet sarayında gözaltında tutulmuştur (İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 246). Abbâsî veziri Amîdü'd-Devle Muhammed b. Cehîr, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün isteği üzerine görevinden azledildiği gibi, kardeşleriyle birlikte halifelik sarayında (dârü'l-hilâfe) hapsedilmiştir (1100) (İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 308; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 246, 247; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 210). Farklı dönemlerde Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve Abbâsîlerin hizmetinde bulunan Sedîdü'l-Mülk Ebu'l-Meâlî de halifelik sarayında hapsedilmiştir (1103) (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 294, 306). Ayrıca Halife Müsterşid-Billâh'ın vezirlerinden Şerefü'd-Dîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî de görevinden azledildikten sonra, bir ara halifelik sarayında mahkûm olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, C. 17, s. 272). Arslan Besâsîrî'nin eşi, cariyesi ve kızı da Sultan Tuğrul Bey'e teslim

edilmeden evvel, halifelik sarayının görkemli kapılarından olan Bâbü'l-Merâtib'de hapsedilmişlerdir (Sıbt ibnü'l-Cevzî, 2011, s. 28). 1146/1147'de bir cariyeye halifelik sarayında bir yangına sebep olduğunda, halife, bir rivayete göre yangın esnasında, diğer bir rivayete göre ise kendisi ve ailesinin yangından yara almadan kurtulması üzerine mahkûmları azat etmişti (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, C. 17, s. 48; İbn Kesîr, 1995, c. 12, s. 406). Bu hadisenin, halifeye ait özel odaların yakınında muhtemelen âlimlerin ve ediplerin yanı sıra, vezirlerin ve diğer yüksek rütbeli devlet görevlilerinin tutuklu bulunduğu bir hapishanenin varlığına işaret etmesi kuvvetle muhtemeldir (Lange, 2008, s. 91). Saray zindanlarında tutulan vezir gibi üst düzey kimselerin Abbâsî-Selçuklu münasebetleri çerçevesinde siyaseten ya da birtakım idarî kabahatleri sebebiyle hapsedildikleri görülmektedir. Onların saraydaki bu mahkûmiyeti çoğunlukla kısa süreli idi. Ayrıca hapislik şartlarının da nispeten iyi olduğu anlaşılmaktadır. Mesela kaynağında da diliyle, Vezir Sedîdü'l-Mülk Ebu'l-Meâlî'nin halifelik sarayında "hapsedildiği yer çok güzeldi". Ayrıca aile efradı da kendisini ziyaret edebilmekteydi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 294). Şerîf Ebû Ca'fer'e de gözaltında kaldığı hilafet sarayında saygıda kusur edilmiyordu. Öyle ki, fakihler ve diğerleri yanına gelip ona tazimde bulunuyorlardı. O, bir müddet sarayda kaldıktan sonra, hastalanınca ailesinin yanına gitmesine müsaade edilmişti (İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 246). Bununla birlikte Christian Lange (2008, s. 91), haklı olarak, koşullarının iyi olabileceğinin, hayatlarının güvende olduğu anlamına gelmediğini tebarüz ettirmektedir. Bu arada, bir tâbilik sembolü olarak, mesela bir vassal hükümdarın oğlunu veya kardeşini metbû Büyük Selçuklu sultanının sarayına ya da Bağdat'ta halifelik sarayına rehin olarak göndermek durumunda kaldığı ve böyle rehinelere de, şüphesiz şartları daha iyi olmak suretiyle, âdeta bir mahkûm gibi sarayın bir bölümünde kaldığı malumdur¹.

2- Kale Zindanları

Özel ceza sahalarına giren hapis mekânlarının diğer bir türü kale zindanları idi. Bu maksatla kullanılan kaleler, genellikle dağlık bölgelerde kurulan müstahkem yerlerdi. Bu kaleler esasında düşman hücumları karşısında en yüksek müdafaa imkânını sağlamaları için inşa edilmiştir. Kale yapımı için yer seçilirken kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarıya çıkabilmeleri, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlarla sahip olması, kuşatmalara uzun süre dayanabilmesi gibi şartlar göz önünde tutulmuştur (Eyice, 2001, s. 234). Diğer taraftan onların dayanıklılığından ve de burçlar ve mahzenler gibi hapis için uygun olan mekânlara sahip olmaları sebebiyle bu maksat için de kullanılmıştır. Sahip oldukları bu niteliklerden dolayı, kale zindanlarının en önemli özelliği, şehirlerden uzak olması ve dışarıyla her türlü teması keserek tam bir tecride elverişli olmasıydı (Âgacerî, Gendomânî & Tâhirî, 1399/2020, s. 18). Böyle kale zindanlarından bilhassa 11. yüzyıldan başlamak suretiyle yaygın bir

¹ Vezir Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'sinde (1976, s. 109; 2017, s. 175) bir fasılda, sarayda rehinelere bulundurma konusuna değinmiştir. Ona göre, gönül huzuru içinde yaşamak için sultanın sarayında sürekli rehinelere bulundurulmalı, saray boş bırakılmamalıdır. Vezir, bu rehinelere sayısının bin olmasa bile, beş yüzden aşağı tutulmamasını tavsiye etmektedir.

şekilde istifade edilmiştir (Âbâd, 1380/2001, s. 24). Gazneliler devrinde daha ziyade Gazne ve civarı, Horasan ve Kuzey Hindistan'da yer alan Merenc, Sû, Nây, Dehek (Özgüdenli, 2006, s. 148-149; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2018, s. 320), Gîrî (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 440; el-Cûzcânî, 2015, s. 40; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 371-372), Bergund (el-Cûzcânî, 2015, s. 43-44), Gurek (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 391), Cûzcân (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 142-143; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2018, s. 315), Gazne (eş-Şebânkâreî, 1363/1984, s. 43; el-Beyhakî, 1383/2004, s. 629), Gerdîz, Kâlineâr (el-Yezdî, 1326/1908, s. 27-28; Merçil, 2004, s. 504; el-Beyhakî, 1383/2004, s. 191, 192), Meydîn (İbnü'l-Esîr, 1987, c. 9, s. 424; Mîrhând, 2017, s. 149), Nagar, Kûhtîz, Sekâvend, Mendîş (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 44, 59, 259, 629) ve diğer kalelerde mevcut olduğu bilinen zindanlar hapis mekânı olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklular devrinde ise çoğu kez Şîrvân (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 465, 492; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 18), Taberek (eş-Şebânkâreî, 1363/1984, s. 99; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 18; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, s. 21; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, s. 99), Rey (Köymen, 2011, s. 440), Tîkrît (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 202; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2018, s. 353), Tirmiz (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 226), Musul (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 85, 86), Hemedân (Anonim, 1318/1939, s. 408), Halep (Aytaç, 2019, s. 34), Ferzîn (Anonim, 1318/1939, s. 414), Sercâhân (Hândmîr, 2535/1977, s. 212; Sadrî'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, s. 81), İstahr (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 161), İsfahân (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 161; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, s. 66; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, s. 154), Nîşâbûr (Uludağ, 2002, s. 474; Köymen, 2011, s. 466) ve başka yerlerdeki kalelerde bulunan zindanlar aynı amaçla kullanılmıştır.

Genellikle hanedan üyeleri ile vezirler, komutanlar ve diğer üst düzey kişiler, bu arada mağlup düşman devlet hükümdarları başlıca siyasî ve askerî mahiyette sultanın şahsına ve başında bulunduğu devlete karşı işledikleri suçlardan dolayı ya da tedbiren kale zindanlarında tutulmuşlardır. Gazneli hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Sebük Tegin, Saffârîlere karşı verdiği mücadeleler esnasında Büst şehrine çekildiğinde oğlu Mahmûd'u Gazne'ye vekil olarak bırakmıştı. Mahmûd bu dönemde babasıyla birlikte katıldığı savaşlarda kendisini göstermişti. Bir ara dedikodular yüzünden babası ile arası açılmış ve Gazne kalesinde hapsedilmiştir (990) (eş-Şebânkâreî, 1363/1984, 43). Sultan Mahmûd, 1003 yılında gerçekleştirdiği Sîstân seferinde bura hâkimi Halef b. Ahmed'i Cûzcân kalesine hapse göndermiş, bölgeyi de hâkimiyeti altına almıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 142-143; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2018, s. 315). Gazneli veziri Ebû'l-Kâsım Şemsü'l-Küfât Ahmed b. Hasen el-Meymendî, bir kısım devlet adamının aleyhinde çalışmaları ve düştüğü birtakım idarî hatalar neticesinde, Sultan Mahmûd tarafından tutuklatılarak önce Gerdîz kalesine gönderilmiş, ardından Kâlineâr kalesinde hapsedilmiştir (1024) (Merçil, 2004, 504). Selçukluların bidayeti zamanında hanedanın başında bulunan Arslan Yabgu, bir hile ile Gazneli Mahmûd tarafından yakalanarak yine Kâlineâr kalesine gönderilip hapsedilmiştir (1025) (el-Yezdî, 1326/1908, s. 27-28). Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra babasının vasiyeti üzerine Gazneli tahtına çıkan Muhammed, kardeşi Mes'ûd ile giriştiği taht mücadelesini kaybetmesi üzerine tahtından uzaklaştırılarak Tekinâbâd kalesine hapsedilmiştir (1030) (Mîrhând, 2017, s. 132-133; bkz. Öntürk, 2022, s. 1131-1141). Sultan Mes'ûd, Dandanakan mağlubiyetinden sorumlu gördüğü

Sipehsâlâr Ali Dâye, Hâcib Sübaş ve Hâcib Begtogdı'yı yakalatarak Hindistan kalelerindeki zindanlara göndermiştir (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 437). Sultan Mes'ûd'un öldürülerek Muhammed'in ikinci defa tahta geçirildiği haberini alan Mes'ûd'un oğlu Mevdûd, amcası Muhammed'in üzerine yürüyüp onu mağlup ederek Gaznelilerin başına geçmiştir (1041). Mevdûd, saltanatının başlangıcında diğer amcası Abdü'r-Reşîd'i de Büst ve Gazne arasında bulunan Meydîn kalesine hapsedmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 424; Mîrhând, 2017, s. 149). Büyük Selçuklular tarafına bakıldığında ise mesela; Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın daveti üzerine 1055 senesinde Bağdat'a giren Tuğrul Bey, Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz'u yakalayarak önce Şîrvân kalesinde, sonra da Taberek kalesinde hapsedirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 465, 492; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 18). Aşağıda ayrıca bahsedileceği üzere, Sultan Alp Arslan zamanında ele geçirilen Şebânkâre emîri Fazlûye'nin, Nizâmü'l-Mülk'ün önerisiyle İsfahân kalesine hapsedilmesi söz konusu olduğu hâlde, mezkûr emîrin "hâkimiyeti altındaki bölgelere yakın olma ihtiyacı"nı bildirmesi üzerine İstahr kalesine götürülüp, burada bir kuyuya hapsedilmesi kararlaştırılmıştır (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 161). Berkıyruk'un ölüm haberini alır almaz Büyük Selçuklu tahtı için harekete geçen Muhammed Tapar, kısa bir süre önce Berkıyruk tarafından veliaht ilân edilen Melikşah'ın gözlerine mil çekip, onu İsfahân'da hapsedirmiştir (el-Bundârî, 1999, s. 92; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999, s. 66; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, s. 154). Sultan Sencer'in veziri Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım b. Hasan ed-Dergûzî'nî siyasî rakibi olarak gördüğü Azîzü'd-Dîn-i Müstevfî'yi Tikrît kalesinde hapsedirmiştir (el-Bundârî, 1999, s. 155-157).

Kalelerde tutuklu bulunan bazı üst düzey kişilerin, kendilerini hapseden hükümdarın vefatından sonra değişen siyasî koşullarla birlikte bazen cezaları kaldırılıyordu; hatta eski görevlerine iade edilenler de oluyordu. Gazneli Sultan Mahmûd tarafından hapsedilen Vezir el-Meymendî, sultanın 1030 yılındaki ölümünden sonra başlayan taht mücadelesi neticesinde iktidara gelen Sultan Mes'ûd tarafından serbest bırakılarak yeniden vezir olarak atanmıştır (eş-Şebânkâreî, 1363/1984, s. 52, 78; Mîrhând, 2017, s. 127, 134; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 309). İsfahân'da hapis bulunan Efâmiye hâkimi Halef b. Mülâib, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, sultanın hanımı Terken Hatun tarafından serbest bırakılmıştır. Fâtîmî yanlısı olan Halef, bunun ardından Mısır'a gitmiştir (İbnü'l-Adîm, 1989, s. 79-83; İbnü'l-Kalânîsî, 2008, s. 23). Sultan Melikşah tarafından 1089 yılında tevkif edilen Ukaylî emîri İbrahim b. Kureys, sultanın vefatından sonra yine Terken Hatun tarafından salıverilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 189). Ardından o, eski hâkimi olduğu sahalara, Musul civarına gitse de kısa bir süre sonra saltanat mücadelesinde yardımını talep eden Tutuş'u desteklemeyince onun tarafından öldürülmüştür.

Yalnız üst düzey kimseler değil, Bâtînîlerin de kale zindanlarında hapis tutuldukları görülmektedir. Mülân'ın idaresini elinde bulunduran Karmâtî Ebû'l-Futûh Dâvûd'un Bâtînî fikirleri yaymaya çalışması üzerine Sultan Mahmûd 1010/1011 tarihinde Mülân'a karşı taarruza geçmişti. Sultan Mahmûd bu seferinde çok sayıda Karmâtî'yi öldürdükten başka, onlardan bazılarını da kale zindanlarına hapsedmiştir. Liderleri Dâvûd b. Nasr da yakalanıp, Gurek kalesine hapsedilmiştir (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 391). Bir süre sonra, Rey şehri ve civarında pek çok Bâtînî mezhebine mensup kişilerin ve Karmâtîlerin bulunduğu haberi

hükümdara bildirilince Sultan Mahmûd, bu mezhebe mensup kimselerin toplanmalarını ve recmedilmelerini emretmiştir. Bu emir üzerine yakalanan Bâtınîlerin pek çoğu öldürülmüş, bir kısmı da Horasan ve Büst tarafındaki kalelere (kal'ehâ) ve zindanlara (habshâ) hapsedilmişlerdir (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 417). Büyük Selçuklular döneminde de mesela 1113/1114 tarihinde Halep'teki Bâtınîlere karşı girişilen mücadeleler sonucunda onlardan bir grup liderleriyle birlikte öldürülmüş, ayrıca zindanlar onlarla dolmuştu (el-Azîmî, 2006, s. 46).

Âlimler ve şairler de çoğu kez siyasî sebeplerle kale zindanlarında tutuluyordu. Gazneli devri şairi Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, mahkûmiyet şartlarının gittikçe ağırlaştığı Merenc, Sû, Nây ve Dehek kalelerinde toplam 18 yıl zindanda tutulmuştur (Özgüdenli, 2006, s. 148-149). Devrin dinî siyaseti ve siyasî rekabeti dolayısıyla Büyük Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'i tahrik ve teşvik ederek meşhur âlim Abdü'l-Kerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî ile birlikte Reis el-Furâtî'nin yakalanıp hapsedilmeleri için izin almıştır. Bunun üzerine o ikisi, Nîşâbûr'un eski kalesine hapsedilmiştir (Uludağ, 2002, s. 474; Köymen, 2011, s. 466).

Sarp dağlar üzerinde kurulan, ulaşılması güç, yüksek surlarla çevrili, müstahkem askerî kalelerin içerisinde yer alan (Özgüdenli, 2006, s. 152) kale zindanlarından kaçıp kurtulmak oldukça zordu. Mahkûmlar hapisten kurtulmak için birçok defa teşebbüste bulunmalarına rağmen bir sonuç alabilmeleri pek mümkün olmuyordu. Aynı şekilde mahkûmu kurtarmak üzere dışarıdan gösterilen çabalar da çoğu kez amacına ulaşamıyordu. Kaçıp kurtulmakta bir şekilde başarılı olanlar ise kısa sürede yeniden yakalanıyordu. Nadir de olsa zindandan kurtulabilenler, özellikle siyaseten gözetiminde tutuluyorlarsa, onları dışarıda başka tuzaklar bekliyordu; hâkim güç nazarındaki düşünce suçluları iseler, çoğu zaman bir şefaitle nispeten özgürlüklerine kavuşabilmekteydiler. Gazneli Sultan Mahmûd tarafından Kâlincâr kalesine hapsedilen Arslan Yabgu, dışarıdan aldığı yardımla bir ara kaçmaya yeltenmiş, ancak kale kûtvâlî tarafından yakalanmıştır (el-Yezdî, 1326/1908, s. 27-28; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, s. 78-79; er-Râvendî, 1999, C. 1, s. 89-90). Sultan Mes'ûd devrinde Gerdîz kalesinde mahkûm olarak bulundurulanan Sipehsâlâr Asîğ Tegin Gazi, bir hileyle dışarıdan temin ettiği bir bıçakla geceleri tünel kazmıştır. Öyle ki o, geceleri kazmakla meşgul olduğu zemini, gündüzleri üzerine bir yaygı yaymak suretiyle gizliyordu. Sipehsâlârın bu faaliyetinden ihbar üzerine haberdar olan kûtvâl, ansızın onun kaldığı hücreye gelerek bıçağı ve açılmış tüneli görmüştür. Bunun üzerine kûtvâl, kazılan tüneli tuğla ve çamurla kapattırmış, azarladığı sipehsâlârın da hücrelerini değiştirmiştir. Bu hadisenin kaydedildiği *Târîh-i Beyhakî*'de (1383/2004, s. 401; 2019, 392), mahkûm sipehsâlârın ağzından; hapislik süresi uzayınca, diğer mahkûmların ve acizlerin de başvurduğu bu yöntemi uygulamaya geçtiğinin beyan edilmesi dikkat çekicidir. 1052 yılında, Tuğrul adlı bir Türk komutan, Gazneli hükümdarı Abdü'r-Reşîd dâhil on bir Gazneli şehzadeyi öldürerek devletin başına geçmişti. Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî (2018, s. 320), şehzadelerin Dehek kalesinde hapiste olduklarını; onların bir gece kalenin kapısını kırıp dışarı çıktıklarını; Abdü'r-Reşîd'in hâcibi Nûştekin'e sığındıklarını; fakat hâcibin “vefasızlık” ederek onları Tuğrul'a teslim ettiğini beyan etmiştir. Sultan Tuğrul Bey

tarafından yakalanıp hapsedilmeleri emri çıkan Abdü'l-Kerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah'tan ilk ikisi yakalanarak Nîşâbü'r'un eski kalesine hapsedilmiştir. el-Cüveynî saklanarak yakalanmaktan kurtulmuştur. Bu esnada başka bir şehirde bulunduğu için tutuklanamayan Ebû Sehl ise topladığı silahlı bir grupla Nîşâbü'r'a gelip validen el-Kuşeyrî ve Reis el-Furâtî'yi serbest bırakmasını talep etmiştir. Olumlu cevap alamayınca adamlarıyla kaleyi basarak onları kurtarmıştır. Bu hadiselerin ardından el-Kuşeyrî ve bazı âlimlerin Horasan'ı terk etmeleri kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte el-Kuşeyrî, Abbâsî halifesinin de tavassutuyla yeniden Nîşâbü'r'a dönebilmiştir (Uludağ, 2002, s. 474; Köymen, 2011, s. 466). Kale zindanlarında hapsedilen şahıslardan nadiren “kimsenin anlamadığı bir şekilde” kaçıp kurtulanlar da oluyordu (Anonim, 2018, s. 319). Öte yandan, kaçma umudunu hayatlarıyla birlikte kaybedenler de yok değildi. Mesela Sultan Tuğrul Bey'in üvey oğlu Enûşîrvân, saltanatının son yıllarında bu Selçuklu hükümdarına isyan etmiş, yakalanarak Rey civarında bir kalede hapse atılmıştı. O, bir gün zindanda birlikte satranç oynadığı kale hâkimini öldürmeyi başardıysa da muhafızların etrafını sarması üzerine, kalenin altında buluşmak ümidiyle yanında bulunan cariyesinden pencereden aşağı atlamasını istedikten sonra, kendisini de aynı yerden aşağı bırakmıştır. Bol elbisesinin düşüş hızını yavaşlatması sayesinde cariyenin yalnız kolu kırılmış, Enûşîrvân ise parçalanarak hayatını kaybetmiştir (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 114, 123; Köymen, 2011, s. 439-440).

Kale zindanlarının şartlarının, saray zindanları kadar iyi olmasa da bazı durumlarda kendilerini hapseden hâkim gücün tasarrufuyla iyileştirildiği görülmektedir. Sultan Mahmûd, 1012'de Garcistan bölgesini Gazneli Devleti sınırları içine katınca, bura hâkimi Şâr Muhammed'in hapsedilmesi emrini vermişti. Sultan, Şâr Muhammed'in ihtiyacı olan her şeyin temin edilmesini, lakin cüret göstermesin diye bunun kendi izniyle yerine getirildiğinin gizlenmesini buyurmuştur. Şâr Muhammed, hapsedildiği zindanda hizmetini görmesi için kendisinin beğeneceği bir gulâmın verilmesini ve ihtiyaçlarını görebilmek için de bir miktar para tahsis edilmesini istemiştir. Onun bu istekleri Sultan Mahmûd tarafından uygun görülmüştür (Mîrhând, 2017, s. 91). Bazı kaynaklar, Gaznelilerde Muhammed ikinci defa tahta çıkarıldığında onun, Mes'ûd'a maiyetiyle birlikte yerleşmek istediği bir yer seçmesini, Mes'ûd'un kaleyi tercih ettiğini, Muhammed'in de onu kaleye gönderdiğini kaydetmişlerdir (Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2018, s. 319; Mîrhând, 2017, s. 139). Diğer taraftan, Bâtînlilik gibi suçluların zindan koşullarının iyi olduğu şüphesiz düşünülemez. Yine Şair Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın şiirlerindeki tasvirlerden onun hapis kaldığı kale zindanlarının şartlarının son derece kötü olduğu anlaşılmaktadır (Özgüdenli, 2006, s. 148 vd.). Bununla birlikte, talihlerinin dönüp de hapis bulundukları kale zindanlarından kurtularak kendilerine taht yolu açılan bazı hanedan üyelerinin vücudunda hapislik hayatının izleri görülebilmekteydi. Müstebit Gazneli emîri Tuğrul'un ölümünden sonra devlet ileri gelenleri hapisteye bulunan İbrahim ve Ferruhzâd'dan birincisini devletin başına geçirmek istemişlerse de onun muhtemelen hapsin meşakkatinden dolayı son derece hasta olduğu ve ayakta durmaya mecali kalmadığı görülünce Ferruhzâd'ı tahta çıkarmışlardır (el-Cûzcânî, 2015, s. 43-44, 46). Büyük Selçuklulara bağlı Ukaylîler, Şerefü'd-Devle Müslim 1085

yılında öldürülünce, bu sırada hapiste bulunan İbrahim'i zindandan çıkararak başlarına hükümdar yapmışlardır. Onun yıllarca zindanda kalması yüzünden, buradan çıkarıldığında başlangıçta yürümede ve hareket etmede ciddi zorluk yaşadığı aktarılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 130).

3- Kuyu Zindanları

Yine özel ceza sahası içerisinde değerlendirilebilecek olan, kalelerin muayyen bir yerinde veya yakınında, kale zindanlarının içerisinde ayrı bir yer altı mekânı olarak, hatta sarayların içerisinde kuyu zindanlarından da bahsedilmektedir. Bazen de kuyu tabiri, zindanın, çevresine göre daha derinde yer alan bir çukur girişine işaret etmek üzere kullanılmıştır. Genellikle kuyu zindanları, hükümdar başta olmak üzere, mahkûmiyet emrini veren makam sahibinin, mahkûma yönelik aşırı öfkelerini ve nefretini göstermekteydi (Âgacerî, Gendomânî & Tâhirî, 1399/2020, s. 22). Bu kapsamda bir tutukluluk yeri olarak kuyu, Gazneliler ve Büyük Selçuklular² devri şiirlerinde sıklıkla kullanılan bir mazmundur. Mesela; Gazneliler döneminin önde gelen şairlerinden birisi olan Menûçehrî-yi Dâmgâhî (1347/1968, s. 93), bir methiyesinde memduhuna, “Düşmanını arayanlar iki yerde ararlar; bu dünyada mahkûm ve kuyuda (çeh), öbür dünyada cehennemde!” şeklinde bir beyit söylemiştir. Büyük Selçukluların son yıllarını idrak eden mutasavvîf şair Ferîdü'd-Dîn Attâr (1359/1980, s. 86) ise *Dîvân*'ında bir şiirinde, dünyayı bir kuyu ve zindana (çâh û zindân), yaşayanları da mahkûma benzetmiştir. Aynı şekilde, Büyük Selçuklu sarayında melikü's-suarâlîğe yükselen Mu'izzî (1362/1983, s. 28, 319 vd.) de kuyu ve zindanı çeşitli beyitlerde birlikte anmıştır. Dönemin edebî eserlerinde tesadüf edilen bu nev'idin kayıtlar haricinde, kuyunun bir hapis mekânı olarak kullanıldığına dair somut örnekler de bulunmaktadır. Kavurd Bey, 1068/1069 tarihinde Sultan Alp Arslan'a karşı giriştiği üçüncü isyanında Şebânkâre hâkimi Fazlûye'yi de yanına almıştı. Bunun üzerine Alp Arslan, veziri Nizâmü'l-Mülk'ü Fazlûye'ye karşı harekete geçirirken, kendisi de Kirmân'a yürümüştü. Kısa bir sonra yakalanan Fazlûye, İstahr kalesine götürülüp, burada kazılan geniş bir kuyuda hapsedilmiş ve başına da muhafızlar konulmuştur. Fazlûye, hapis kaldığı kalenin kutvâlini bir gece öldürüp kendisini kuyudan çıkarmaları hususunda adamları ile bir mutabakata varmıştı. Çok geçmeden Fazlûye'nin bu talimatını uygulamaya girişen adamları, kûtvâlî öldürmüşlerdir. Bu arada Fazlûye'nin başında bekleyen muhafızlar, öldürülen kûtvâlin sesini duyar duymaz derhâl kuyuya inip Fazlûye'nin başını gövdesinden ayırmışlar; diğer askerler de Fazlûye'yi kurtarmaya gelen kişileri etkisiz hâle getirmişlerdir. Bu hadise hakkında bilgi veren Sıbt İbnü'l-Cevzî (2011, s. 158-160, 161-162), esasında Nizâmü'l-Mülk'ün, Fazlûye'nin muhafızlarına, bir hareketlilik ve ses duyar duymaz derhâl Fazlûye'yi öldürmelerini, zira Şebânkârelilerin bir harekâta girişebilecekleri tavsiyesinde bulunduğunu bildirmektedir. Öte yandan, Musul bölgesi üzerinde hâkimiyet mücadelesini kaybeden Çökürmüş de, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın Musul'un yeni

² Eski İran'da, kuyu zindanlarındaki mahkûmların üzerine bazen yırtıcı hayvanların da salındığı vaki olsa da, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde böyle bir uygulamanın varlığına dair herhangi bir bilgi kaynaklarda yoktur (Âgacerî, Gendomânî & Tâhirî, 1399/2020, s. 24).

idarecisi olarak görevlendirdiği Çavlı tarafından tutsak alındıktan sonra, kaçırılmasından korkulduğu için bir kuyu kazılarak buraya hapsedilmiştir. Bu sırada felçli bir durumda olan Çökürmüş'ün kaçırılmaması için başına bir muhafız dikilmiştir. Hasta ve yaşlı olan Çökürmüş, hapsin meşakkatine dayanamayarak bu kuyu zindandan ölü olarak çıkarılmıştır (1107) (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 341; Piyadeoğlu, 2003, s. 45).

4- Şehir Zindanları

Saraylardaki ve kalelerdeki zindanlardan başka halktan kimselerin hapis cezalarının infaz edildiği umumî şehir zindanları da mevcuttu. Böyle mekânlar Selçuklu ülkesinde büyük kent merkezlerinde başta olmak üzere muhtelif şehirlerde zindan maksadıyla inşa edilmiştir. Şehir zindanları, İslâmî usul mucibince, genellikle şehir yapısının kalbinde ve saray, saraya bağlı yapılar, iç kale, ulu cami, çarşı gibi şehrin başlıca bileşenleriyle bağlantılı idi (Âgacerî, Gendomânî & Tâhirî, 1399/2020, s. 16). Buralar genellikle “Bağdat zindanı (zindân-i Bağdâd)”, “Ahvâz zindanı (zindân-i Ahvâz)”, “Şâdyâh zindanı (habs-i Şâdyâh)” gibi kuruldukları şehrin veya mahallin adıyla (el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 323; Âbâd, 1380/2001, s. 25) ya da “hırsızlar zindanı (habsü'l-lusûs)”, “suçlular zindanı (habsü'l-cerâyim)” gibi barındırdığı mahkûm grupların suç tipi veya sıfatıyla (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, C. 18, s. 83, 84, 114, 115, 116) anılırdı. Çoğu zaman yalnız “zindan (Mu'izzî, 1362/1983, s. 28, 319; Nizâmü'l-Mülk, 1976, s. 145; Nizâmü'l-Mülk, 2017, s. 217)” veya “habs (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 417)”, yahut da “şehir zindanı (şehr-bend) (el-Beyhakî, 2019, s. 63, 233)”, bazen de hususiyetle yeraltı zindanına işaret etmek üzere “sirdâb (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, C. 18, s. 6)” ya da “somc (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 70)” olarak adlandırılırdı. Sultan Melikşah'ın tahta çıkıp, 1073'te Kavurd meselesini de hallettikten bir ay sonraya denk gelen Ramazan ayını İsfahân'da geçirdiği esnada, mahkûmları serbest bırakarak, onların gönüllerini sevinçli kıldığı kaydından, İsfahân'da da şehir zindanının olduğu anlaşılmaktadır (Ahmed b. Mahmûd, 2011, s. 125; Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî, 1999, s. 40).

Gazneliler döneminde ise Sultan Mes'ûd Nîşâbûr'a gelip Gazneli tahtına çıkmak üzere hazırlık yaptığı sırada, zindanların kapılarının açılıp bütün mahpusların (mahbûsân) ayaklarının bağlarının çözülmesi suretiyle, “bütün gönüllerin mesut edilmesi”ni buyurmuştu (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 70; el-Beyhakî, 2019, 34). Yine Sultan Mes'ûd, 1031 yılı Ramazan ayında, gözden geçirmek ve her birinin hakkında lazım gelen emirleri vermek için Gazne ve civarındaki zindanlar (zindânâ) ve kalelerin teftişiyle bütün tutukluların (bâzdâşteğân) isimlerinin yazılıp kendisine arz edilmesini emretmiştir (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 277; el-Beyhakî, 2019, s. 254; eş-Şebânkâreî, 1363/1984, s. 78). Görüldüğü gibi, bu kayıtlarda da Gazneli ülkesinde Nîşâbûr'dan başka, Gazne ve civarındaki şehir zindanları ile kale zindanlarına atıf yapılmıştır.

Şehir zindanlarının büyüklüğü, muhtemelen yer aldıkları şehirlerin siyasî durumuna ve nüfusuna göre değişiyordu. Payitahtların ve önemli merkezlerin şehir zindanlarının daha büyük oldukları ve daha fazla mahkûm barındırabildikleri düşünülebilir (Âgacerî, Gendomânî & Tâhirî, 1399/2020, s. 17). Kaynaklarda şehir zindanlarından kaçış teşebbüsü ve firarilerin akıbeti hususunda çok az şey söylenmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin bir kaydına göre,

6 Mayıs 1157 tarihinde Bağdat'ta İbn Semeke ve Muktesü'l-Hâdim gibi önde gelen beş kişi, suçlular zindanından (habsü'l-cerâyim) firar etmiştir. Bunlar geceyi dârü'l-hilâfenin kapılarından biri olan Bâbü'n-Nûbî civarında geçirdikten sonra, yollarda ve camilerin kapılarında bulunarak tekrar yakalanıp zindana götürülmüşlerdir (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, C. 18, s. 114-115).

Zindan İdarecileri

Saray zindanları, bizzat hükümdarlar ya da halifelerin idaresi altında bulunuyordu (Lange, 2008, s. 91-92). Bunun dışında, kalelerdeki zindanlar kaynaklarda kûtvâl, dizdâr ya da dejbân/dezbân şeklinde zikredilen³ kale hâkimlerinin kontrolü altındaydı. Sultan Sencer devrine ait bir resmî vesikadan, kûtvâllerin (kûtvâlân) vali tarafından görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Buna göre vali; kalelere ve hisarlara, nizam ve emniyeti sağlamada faaliyet gösterecek uyanık, iş bilen, emin kûtvâller yerleştirecektir (el-Cüveynî, 1396/2017, s. 115). Kûtvâller kendilerine terk edilen kalenin muhafaza ve murakabesi, burada yaşayan halkın emniyeti başta olmak üzere, kalenin her nev'i işinden sorumluydu. Emirlerinde hares, mustehfizân, nevbetiyyân isimlerini haiz muhafızlar ve nöbetçiler bulunuyordu (Anonim, 1988, s. 43; el-Hoyî, 1963, s. 28)⁴. Kûtvâller hâkimi oldukları kalede tutuklu olan gerek hanedan mensupları gerek devlet ricali ve gerekse diğer mahkûmların gözetiminden mesuldü.

Gazneli Sultan Mahmûd tarafından Kâlincâr kalesine hapsedilen Arslan Yabgu, dışarıdan aldığı yardımla bir ara kaçmaya teşebbüs etmiş, ancak kale kûtvâli tarafından yakalanmış ve daha ağır zincire (silsile) vurularak tekrar kaleye götürülmüştür (el-Yezdî, 1326/1908, s. 27-28; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, s. 78-79; er-Râvendî, 1999, C. I, s. 89-90). Sultan Mes'ûd devrinde hapsedilen Sipehsâlâr Asığ Tegin Gazi, Gerdîz kalesindeki mahpusluğunun başlangıcında, kale kûtvâli tarafından hafif bir şekilde bağlanmıştı. Fakat sipehsâlârın geceleri gizlice tünel kazarak kaçmaya yeltendiği anlaşıncı, tutulduğu hücre (hâne) kûtvâl tarafından değiştirilerek kaçmaması için daha fazla ihtiyat gösterilmiştir (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 401; el-Beyhakî, 2019, s. 392). Bazen hodâvend olarak anılan kale hâkimi, merkezden gelen emir uyarınca, mesuliyeti altında bulunan kale zindanındaki mahkûmu salıveriyordu. Gazneli Mes'ûd'un, devlet ileri gelenlerinden Hâce Ahmed-i Hasan'ın hapisliğine son verilerek saraya dönmesi hususunda bir ferman gönderdiği Cenkî adlı bir kale hâkimi, bunun üzerine adı geçen şahsı serbest bırakmıştır (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 163; el-Beyhakî, 2019, s. 131). Kûtvâlin, hâkimi olduğu kalede hapsedilen hanedan üyelerinin merkezden gelen katli fermanını uyguladığı, bazen de bu uygulamayı mahsus geciktirdiği de anlaşılmaktadır. Dandanakan mağlubu Gazneli Mes'ûd savaştan sonra Hindistan'a doğru çekilirken, emrindeki gulâmlar isyan ederek kardeşi Muhammed'i ikinci defa tahta çıkarmışlardır. Bundan sonra o, Gîrî kalesine hapsedilmiştir.

³ Gerek şehir kaleleri ve gerekse münferit kalelere tayin edilen kale hâkimleri, coğrafyalarına göre, yani İran, Irak, Hindistan, Suriye ve Anadolu sahalarında bu tabirlerin daha yaygın olarak kullanılan belirli birisiyle anılmıştır (Keleş, 2022, s. 42).

⁴ Kûtvâlin ünvan ve lakapları arasında "muhafızların meliki (melikü'l-mustehfizîn)" de mevcuttu.

Bir rivayete göre, Sultan Mes'ûd, bir komplo neticesinde Gîrî kalesi kûtvâli tarafından öldürülmüştür. Şöyle ki, kûtvâle, Mes'ûd'un yerine Gazneli tahtına çıkarılan Muhammed'in dilinden bu hususta bir ferman ulaştırılmıştır. Bunun üzerine kûtvâl, Mes'ûd'u öldürdükten sonra onun kesik başını, hadiseden son derece müteessif olacak olan Muhammed'e göndermiştir (el-Gerdîzî, 1363/1984, s. 440; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 371-372)⁵. Tuğrul adlı bir Türk kumandanının, Gazneli sultanı Abdü'r-Reşîd'le birlikte on bir şehzadeyi öldürerek devletin başına geçince (1052), bu katliamdan sadece Sultan Mes'ûd'un oğulları olup, Bergund kalesinde tutuklu bulunan Ferruhzâd ve İbrahim kurtulmuştur. Tuğrul'un, kırk günlük iktidarı esnasında bu şehzadelerden de kurtulmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul, bir grup adamını onları öldürmek için Bergund kalesine göndermiştir. Kale kûtvâli birkaç gün boyunca işi ağırlaştırmış, şehzadeleri öldürmeye pek yanaşmamıştı. Kûtvâl, Tuğrul tarafından gönderilen kişileri kale önünde oyalayıp, ertesi gün gelmelerini söylemişti. Bu sırada Tuğrul'un ölüm haberi ulaşmış; öldürülmek üzere olan şehzadeler bir anda tahtın doğal adayları olmuştu. Devlet büyükleri başta İbrahim'i tahta oturtmak istemişlerse de Ferruhzâd'ı tahta çıkarmışlardır. Ferruhzâd devletin başına geçince, kardeşi İbrahim'i de Bergund kalesinden Nây kalesine naklettirmiştir (el-Cûzcânî, 2015, s. 43-44, 46). Tutuklunun bir başka kaleye sevkı sırasında ona refakat etme işi de kûtvâlin uhdesinde idi (Nuhoğlu, 1995, s. 305). Kûtvâlin, kale zindanlarında görev yapan kendisine bağlı gardiyanları mahkûmların üzerine nezarete görevlendirdiği anlaşılmaktadır (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 429). Dejbân/dezbân da mahkûmlara sert davranmakta ve her fırsatta onları azarlamakta idi (Özgüdenli, 2006, s. 152). Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1362/1983, s. 353), hapsedildiği zindanın yöneticisini "pis yüzlü bir domuz"a benzetmiştir (hûkîst kerîh rûy dezbânem).

Meşhur Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'sinde, her devirde önemini koruyan devlet görevlilerinden biri olarak gösterdiği ve mertebe olarak sarayda emîr-i hâcibden sonra ikinci sırada zikrettiği emîr-i haresten bahsetmektedir. Vezir, sultanın ona buyurduğu işlerden biri olarak zindana atmaktan (bezindân kerdin) söz etmiştir. Nizâmü'l-Mülk (1976, s. 145-148; 2017, s. 217-221), eskiden insanların padişahı çok emîr-i haresten korktuğunu zikretmekle beraber, kendi zamanında bu mesleğin gerilediğini, eski canlılığını yitirdiğini de eklemektedir. Emîr-i harese, *Siyâsetnâme*'de bahsedilen bu mevkiine uygun olarak, esasen Gaznelilerde tesadüf edilmektedir. Nitekim Nizâmü'l-Mülk'ün emîr-i haresin görevine dair verdiği malumatla, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin, *Târîh-i Beyhakî*'sinde bu hususta işaret ettiği malumat birbiriyle örtüşmektedir. Mesela Gazneli sultanı Mes'ûd, Sipehsâlâr Eryaruk'un yakalanıp tevkif edilmesi için bir plan tertip ettirmişti. Saray içinde planın tatbiki Emîr-i Hares Muhtâc'a tevdi edilmiştir. Emîr-i hares de uygulanan plan dâhilinde Eryaruk'u yakaladıktan sonra onun ayaklarını sağlam bir şekilde bağlayıp tutuklamıştır (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 236-238; el-Beyhakî, 2019, s. 210-212). Sultan Mes'ûd, başka bir seferde, yine sarayda, devlet ileri gelenlerinden Muzaffer-i

⁵ Sultan Mes'ûd'un ölümü hakkında çeşitli rivayetler için bkz. Mîrhând, 2017, s. 141, 144; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, 2018, s. 319

Tâhir'in idam edilmesi emrini vermiştir. Sultanın bu emrinin Emîr-i Hares Muhtâc tarafından icra edildiği anlaşılmaktadır⁶. Gaznelilerde emîr-i hares, aynı zamanda vâlî-yi hares olarak da isimlendirilmiştir (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 412-413; el-Beyhakî, 2019, s. 402-403). Yüksek rütbeli bir emîr olan emîr-i haresin, sarayda bulunan hares denilen muhafızların ve nöbetçilerin başı olduğu düşünülebilir. Bu arada, yine hares tabiri, bazen de “nezaret altında tutma” anlamında kullanılmıştır (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 528; el-Beyhakî, 2019, s. 528). Öyle ki, kaynaklarda, ordugâhta kurulan bir nevi seyyar nezarethane niteliğinde olan “gözcü çadırı (heyme-yi hares)”ndan da bahsedilmektedir (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 408; el-Beyhakî, 2019, s. 417). Bu durumda, emîr-i haresin, Gazneliler devrinde muhafızların reisi manasının yanı sıra, zindan âmiri durumunda olan görevli için de kullanıldığı anlaşılmaktadır (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 236, 411; el-Beyhakî, 2019, s. 210, 211, 402; Hasan Enverî, 2535/1977, s. 220; Nuhoğlu, 1995, s. 197; Kucur, 2002, s. 53-54). Yine Sultan Mes'ûd zamanında, emîr-i haresin, sultanın hükmettiği cezaların infazı yanında, tutuklu bulunan hanedan mensuplarının hapsedildikleri kaleden başka bir kaleye nakledilmesi esnasında onlara nezaret ettikleri görülmektedir (Nuhoğlu, 1995, s. 198-199). Nitekim *Târîh-i Beyhakî*'de (1383/2004, s. 629; 2019, s. 626), Sultan Mes'ûd devrinde, kardeşi Muhammed'in Nagar kalesinden Gazne kalesine naklinde, adı geçen emîrin başında Emîr-i Hares Senkûy'un bulunduğu bahsedilmektedir. Büyük Selçuklular zamanına gelindiğinde, bizzat Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün de belirttiği üzere, emîr-i haresin mevkiinin ve öneminin azaldığı, sıradan bir zindan âmiri hâline geldiği, başka türden kaynaklarda yer alan bilgilere istinaden de müşahade edilebilir.

Şehir zindanlarının idaresi hakkında kaynaklar çok az şey söylemektedir. *Makâmât-i Hamîdî*'nin müellifi ve 1152/1153 yılında Sultan Sencer tarafından Belh kadî'l-kudatlığına tayin edilen Ömer b. Mahmûd el-Belhî, eserinde bir hikâyede, hayalî bir kahramanın başından geçen bir hadise anlatır. Buna göre; muhafızlar karakolundan (der-i heres) bir grup ases (fevci ez ases), hikâyenin kahramanını sarhoş olduğu halde yakalayarak sopayla (çûb) döver. Daha sonra onu çıplak bir vaziyette yürütmeyi müteakip başı ve ayağı çıplak olduğu halde şahnenin zindanına (zindân-i şahne) atar. İki ay boyunca hırsızlar (dozdân) ve serseri takımı (rindân) ile birlikte zindanda kalır (el-Belhî, 1365/1986, s. 73). el-Belhî'nin bu hikâyesinde, umumî zindanların şahne tarafından idare edildiği ve inzibat kuvvetlerinin şüphelileri veya suçluları gözcüye alabildiği ve zindana atabildiği görülmektedir. Hikâyenin kahramanının hapisten salıverilmesinin, şehrin ileri gelenlerinin emîr-i asesten vekil-i herese bir kararnâme (misâlî) getirmeleriyle mümkün olduğuna bakılırsa, muhtemelen muhafızların ve gece bekçilerinin başı olan adı geçen üst düzey memurların hapsedme-salıverme işlerinde birinci dereceden yetkili olduğu anlaşılmaktadır (el-Belhî, 1365/1986, s. 73)⁷. Yaklaşık bir asır sonra Sa'dî-yi Şirâzî de zindanın idarecisi için şahne

⁶ Kaynakta, Sultan Mes'ûd'un böyle bir emri gazapla verdiği, ancak emrin icra edildiği, sonrasında sultanın pişman olarak, emrin teyit edilmemesi suçlamasıyla emîr-i harese dayak cezası verdiği de anlatılmaktadır (bkz. el-Beyhakî, 1383/2004, s. 411; el-Beyhakî, 2019, s. 402).

⁷ Selçuklular öncesi ve sonrası dönemlerde aseslerin başındaki kimse olan sâhibü'l-ases ve asesbaşı gibi

tabirini kullanmıştır. Ona göre hükümdar, her iki-üç ayda bir zindan idarecisine (şahne-yi zindân) mahkûmların (zindâniyân) durumlarını ayrıntılarıyla incelemesini ve iyice araştırmasını buyurmalıdır. Bunu düzenli yaparak suçsuz ve gereksiz yere zindanda kalanları dışarı çıkarıp kurtarmalı, suçları küçük olanları birkaç gün içerisinde özgürlüğüne kavuşturmalıdır. Öte yandan, bütün bunların zindanın yetkili kadısının gözetiminde yapılması gerektiği söyleyerek, kadınların zindanlara da nezaret ettiğini göstermektedir (Sa'dî-yi Şirâzî, 1385/2006, s. 1163). Nitekim 11. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde, Bağdat kadısının emrinde bulunan hapishaneler mevcuttu (Mez, 2014, s. 263). Zindan teftişlerinin 11. yüzyılın başında Bağdat'ta, 13. yüzyılın başında Hârezm'de vezirler tarafından yerine getirildiğine dair de kayıtlar bulunmaktadır (bkz. Lange, 2008, s. 93).

Tarih-i Beyhakî'de yer alan, Nîşâbûr sâhib-i berîdi Ebû'l-Muzaffer el-Cumahî'nin istihbarat raporlarına isnat eden bir kayda göre; 1038 senesinde Gazneliler ve Selçuklular arasında vuku bulan ve ikincisinin zaferiyle neticelenen Serahs savaşından sonra İbrahim Yinal, Tuğrul Bey adına şehri teslim almak üzere Nîşâbûr önlerine gelmişti. Bu sırada Nîşâbûr'da bulunan Gaznelilerin Horasan valisi Ebû'l-Fazl es-Sûrî derhal zindana giderek mahkûmlardan birkaçının boyunları vurdurmuş, diğerlerini de serbest bırakmıştır. Bundan sonra Ebû Sehl el-Hamdûn ile birlikte Nîşâbûr'u terk ederek Büst'e gitmiştir (el-Beyhakî, 1383/2004, s. 513; el-Beyhakî, 2019, s. 511; Özgüdenli, 2015, s. 76). Eyaletin en yüksek yöneticisi olan valinin, böyle olağanüstü bir zamanda zindan ve mahkûmlar üzerindeki doğrudan tasarrufunun, kaynağın naklettiği resmî bir vesika suretinde görülmesi dikkat çekicidir. Benzer şekilde, Büyük Selçuklular devrinde de yukarıda görüldüğü üzere, el-Kuşeyrî ve el-Furâtî'nin Nîşâbûr'da kale zindanından salıverilmeleri validen istenmiştir (Uludağ, 2002, s. 474; Köymen, 2011, s. 466). Diğer taraftan, Selçuklu ve Gazneli sultanlarının, tahta çıkma gibi önemli siyasî hadiseler ya da Ramazan ayı ve bayramlar gibi devlet ve toplum yaşamında önemli bir yer tutan dönemler dolayısıyla, kolektif nitelikli aflar çıkardıkları ve muhtelif hapishanelerde hapis cezalarını çeken mahkûmların özgür kalmalarını sağladıkları bilinmektedir. Sultan tarafından çıkarılan afların yazılı bir şekilde hazırlanarak yayımlanmasını müteakip, kararın tatbikinin ve takibatının mahallî yetkililer ve dahi zindan idarecileri tarafından yerine getirilmesi gerektiği malumdur. Mesela, Gazneli Sultan Mes'ûd, 1031 yılı Ramazan ayında, Gazne ve civarındaki zindanlarda tutuklu bulunup da suçları çok ağır olmayanları serbest bırakmaları için, kaynakta zindâniyân olarak geçen zindan idarecilerine emir vermiştir (eş-Şebânkâreî, 1363/1984, s. 78; el-Beyhakî, 1383/2004, s. 277; el-Beyhakî, 2019, 254)⁸. Bir edebî kaynakta, zindan yöneticilerinin, vezirler ve emîrlerle birlikte sultanın meclisinde hazır bulunduğundan bahsedilmiştir (Anonim, 1994, s. 34). Bunun gerçeklik payı varsa, muhtemelen muayyen durumlara ve bazı şahıslara özel olsa gerektir.

âmirlerin vazifesini Selçuklular zamanında muhtemelen emîr-i ases görüyordu.

⁸ Zindâniyân tabiri, hem mahkûmlar hem de zindancılar manasına zindan idarecileri için kullanılmıştır.

Gardiyanlar

Zindanlarda mahkûmların gözetimi zindânban (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 58, 514; Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1940, s. 161), nighbân (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 108, 129, 414, 427), derbân (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 68), pâsbân (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 414, 429; Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, s. 61), muvekkel (Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, s. 322; el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 347; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 123), cellâd (el-Belhî, 1365/1986, s. 73) denilen gardiyanlar tarafından sağlanıyordu. Tasvirilere göre gardiyanlar, mahkûmlara kaba, nezaketsiz, öfkeli ve düşmanca davranıyorlardı. Dolayısıyla mahkûmlarla münasebetlerinin dostane bir seyir takip ettiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Muhtelif sebeplerle zindana düşen ve gardiyanlarla doğrudan münasebet kuran Gazneliler ve Büyük Selçuklular devri şairleri başta olmak üzere kaynaklar onlardan; “merhametsiz (bîşefekat) (Ferîdü'd-Dîn Attâr, 1940, s. 161)”, “deli köpek (seg-i dîvâne) (Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, s. 61)”, “taş yürekli (sengdil) (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 108)”, “kilise muhafızı (nighbân-i kilîsyâ) (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 108)”, “akılsızlar (bîaklân) (el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 347)”, “köpekler (segân) (el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 347)” şeklinde bahsetmişlerdir. Hâkânî-yi Şîrvânî hiçbir şeyden tat almaz olmasının, dünya zevklerine karşı isteğinin kalmamasının gardiyanının zulmünün eseri olduğunu söylemiştir. Ayrıca onu görünce korkusundan, zindanda zaten sel gibi yaşlar akıttığı gözlerine uyku girmiyordu (Hâkânî-yi Şîrvânî, 1382/2003, s. 61). Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân gardiyandan başka kimseyi görmediği (1362/1983, s. 514) zindanı cehennem, gardiyanı ise cehennemde zebânilerin başındaki Mâlik adlı meleğe benzetir (Mâlik-i dûzeh) (1362/1983, s. 68). Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî (1385/2006, s. 347), kendisinin de içerisinde bulunduğu mahkûmları Ashâb-i Kehf'e, başlarında bekleyen gardiyanların her birini ise Ashâb-i Kehf'in köpeğine benzetir. Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kendisinin gardiyanlar tarafından aç bırakıldığından, yemek istihkaklarına el konulduğundan ve hayvan gibi görülmekten, hastalandığı zamanlarda kendisine yardım edilmemesinden yakınmaktadır (Özgüdenli, 2006, s. 153, 155). Bu mahkûm şair gardiyanlardan yiyecek bir şeyler istediğinde onlar, sessizliğe bürünmekten başka bir tepki vermiyorlardı (Abdül-Hüseyin Zerrînkûb, 2535/1977, s. 85). Gardiyanlar, firar teşebbüsünde bulunan ancak muvaffak olamayan yakalanan mahkûmların ayağına pranga (ikâl) vuruyorlardı (el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 347). Bazen gardiyanlar, namaz ibadetlerini eda edebilmeleri için mahkûmlara en azından namaz vakitlerini bildiriyorlardı (el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 348). Ömer b. Mahmûd el-Belhî (1365/1986, s. 73), Mâkâmât'ında, gardiyanların mahkûmu kendileri için dilenmesi ve para istemesi üzere ayaklarında ahşap pranga, sırtında bir kepenek, başında bir bez parçası ve elinde bir dilenci tasıyla en büyük anayol üzerinde (ber şâri-yi a'zam) beklettiklerini hikâye etmiştir. Christian Lange (2008, s. 92), mahkûmların yollarda sadaka için dilendirilmesinin İslâmî Orta Çağlar boyunca uygulandığını bildirmektedir.

Mahkûmları gözetim altında tutan gardiyanların sayısı hakkında kaynaklarda pek az bilgi bulunmaktadır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1362/1983, s. 427-428; Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb, 2535/1977, s. 86), Merenc zindanında iken, hapsin meşakkatinden dolayı bezgin ve güçsüz bir durumda bulunduğu ve kaçabilmenin mümkün olamayacağı yalnız küçük bir pencere aralığı (şikâf-i revzen) olduğu halde, on gardiyanın zindanın (somç) kapısında ve damında beklediğinden ve bunların anbean kendi aralarında “Kalkın! Bakın! Aman ha!” şeklinde konuşmak suretiyle dikkat kesildiklerinden bahsetmektedir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1362/1983, s. 123) kendisine nezaret eden gardiyan sayısının ondan aşağı düşmediğini başka bir yerde de yineler. Geceleri ise iki gardiyanın gözetimi altında bulunmaktaydı (Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 1362/1983, s. 429). Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin kaldığı zindanda mahkûmlara birden fazla gardiyan nezaret ediyordu (el-Bağdâdî, 1385/2006, s. 347). Hâkânî-yi Şirvânî (1382/2003, s. 322), bir ahına yüz gardiyan engel olmasaydı, ahının gökyüzünü delik deşik edeceğinden bahseder. Hâkânî (1382/2003, s. 61) başka bir yerde de Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân gibi on gardiyandan söz eder. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1362/1983, s. 414, 429), birkaç yerde gündüz görev yapan gardiyan için nigehbân, gece vakti görev yapan için ise pâsbân tabirini kullanmıştır.

Sonuç

Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde çeşitli suçlarından ötürü mahkûmiyet kararı verilen suçluların veya siyaseten yahut da tedbiren gözaltına alınan şahısların tutuldukları mekânlar olarak hususî ve umumî zindanlar mevcuttu. Bu cümleden olarak saray zindanları, kale zindanları ve kuyu zindanları hususî zindanlar, şehir zindanları ise umumî zindanlar kategorisindeydi. Saray içerisinde yer alan zindan maksadıyla kullanılan bölümler doğrudan doğruya hükümdarın kontrolü altında bulunan özel bir ceza alanıydı. Saray zindanlarında başlıca siyaseten ya da birtakım idareyle ilgili kabahatleri sebebiyle idarî ve dinî zümrelere mensup kimseler tutulmuşlardır. Böyle kimseler genellikle hapsedilmelerinden önce görevlerinden azledilmişlerdir. Barındırdıkları mahkûm gruplarının niteliğinden dolayı, bu tür zindanların şartları nispeten iyileştirilmiştir. Özel ceza alanına giren hapis mekânlarının diğer bir türü kûtvâl, dizdâr ya da dejbân/dezbân gibi kale hâkimlerinin idaresinde bulunan kale zindanları idi. Esasında askerî amaçlarla inşa edilen kalelerin burç, mahzen gibi hapis cezalarının infazı için uygun olan bölümleri, zindan olarak da kullanılmıştır. Sarplık, ulaşım zorluğu, tecride elverişli olması gibi fizikî niteliklerinden ötürü kale zindanlarından sıklıkla istifade edilmiştir. Kale zindanlarında başlıca siyasî ve askerî mahiyette sultanın şahsına ve başında bulunduğu devlete karşı işledikleri suçlarından dolayı veya tedbiren yahut da siyaseten hanedan üyeleri başta olmak üzere idarî, askerî, dinî ve edebî zümrelere mensup önde gelen kimseler tutulmuşlardır. Bunlardan bilhassa siyasî suçlulardan, hapis cezasından önce veya sonra mil çekmek yahut da hapis esnasında ölüm cezasına maruz kalanlar da olmuştur. Bunlardan başka, Bâtînîler gibi dış dünyayla ilişkilerinin en aza indirilmesi amaçlanan kişi veya gruplar da kale zindanlarında hapsedilmişlerdir. Kale zindanlarının şartları, mahkûmun durumu ve statüsüne göre nispeten iyileştirilmiş ya da son derece ağır olabilmıştır. Özel ceza alanı içerisinde değerlendirilebilecek olan diğer bir mekân da kuyu zindanları idi. Sarayların,

kalelerin içerisinde ya da muhtelif bir mevkide kazılan derince çukurlar bu amaçla kullanılmıştır. Böyle zindanlarda, özel ceza alanına giren öteki mekânlarda olduğu gibi, başlıca siyasi ve askerî mahiyetteki suçlarından dolayı, daha ziyade üst düzey şahsiyetler tutuklu olarak bulundurulmuştur. Şehir zindanları ise payitahttan başlamak üzere, belli başlı merkezlerde inşa edilen, genellikle mala ve topluma karşı işledikleri adi suçları dolayısıyla halktan kimselerin hapis cezalarını çekmeleri üzere tutuldukları mekânlar idi. İçeriden bir teşebbüsle olsun, dışarıdan bir yardımla olsun, özel ceza alanlarından kaçıp kurtulmak son derece zordu. Firara teşebbüs edenler çoğu zaman kurtuluş umudunu hayatlarıyla birlikte kaybetmişlerdir. Mahkûmların tutukluluk sürelerinin kısaltılması, uzatılması ya da salıverilmeleri, tutukluluk şartlarının iyileştirilip ağırlaştırılması vs. en yüksek hâkim olan hükümdarın mutlak tasarruf yetkisindeydi. Bizzat hükümdarın başında bulunduğu saray zindanları bir yana, kale zindanları ve kuyu zindanları olmak üzere özel ceza alanlarının idarecileri, zindanların ve mahkûmların her türlü işinde sorumluydu. Emirlerinde muhafızlar, nöbetçiler ve gardiyanlar bulunurdu. Zindan idarecileri mahkûmların firar teşebbüslerine karşı önlem alma, kaçmaya muvaffak olan mahkûmu yakalama ve tedbirleri sıkılaştırılma, mahkûmun sevkini gerçekleştirme, salıverme, öldürme gibi hükümdarın mahkûma dair kararını icra vs. görev, yetki ve sorumlulukları haizdi. Umumî zindan niteliğinde olan şehir zindanlarının idarecileri de sıradan suçluları hapsedme-salıverme işlerinde yetkili ve sorumluydu. Emirlerinde suçluları ve şüphelileri gözaltına alıp tutuklama vazifesi gören kolluk kuvvetleri bulunurdu. Zindanlarda mahkûmların gözetimi ve nezareti zindânân, nighbân, derbân, pâsbân, muvekkel, cellâd şeklinde adlandırılan gardiyanlar tarafından sağlanmıştır. Mahkûmlar ve gardiyanlar arasında umumiyetle menfi bir ilişki var olmuştur. Gardiyanların baskıcı tutum ve davranışları, mahkûmların da mağduriyetleri kaynaklarda sıkça dile getirilmiştir.

Extended Summary

In the Ghaznavids and the Great Seljûks periods, it is possible to talk about private and public dungeons as places where criminals imprisoned for various crimes or persons detained for precautionary or political reasons were kept. The court dungeons, the castle dungeons and the pit dungeons can be characterized as private dungeons and city dungeons as public dungeons.

The dungeons within the palace were especial punishment areas personally supervised by the ruler. Mostly high-ranking state officials and religious figures were imprisoned in the court dungeons. Such persons were often dismissed from their positions before they were imprisoned. Due to the status of such persons, the conditions of the court dungeons were to some extent improved. Another type of prison place was the castle dungeons, which were under the control of castle administrators called kotwâl, dizdâr, or dajbân/dazbân. In fact, parts of castles built for military purposes, such as bastions and cellars, which were suitable for imprisonment, were used as dungeons. The castle dungeons were frequently utilized due to their physical characteristics such as steepness, difficulty of transportation, and suitability for isolation. In the castle dungeons, especially the members of the dynasty and prominent members of the administrative, military, religious

and literary classes were imprisoned. Some of these political prisoners were subjected to the death penalty, either before or after imprisonment or during imprisonment. Apart from these, persons or groups, such as the Bāṭinis, whose relations with the outside world were intended to be minimized, were also imprisoned in the castle dungeons. The conditions in the castle dungeons were relatively improved or aggravated depending on the status of the prisoner. Another prison place that can be considered as especial punishment area was the pit dungeons. Deep holes dug in courts, castles or in a specific location were used for this purpose. In such dungeons, high-ranking persons were usually imprisoned. It was extremely difficult to escape from especial punishment areas, whether with an attempt from within or with outside help. Those who attempted to escape often lost hope of salvation with their lives. The city dungeons, on the other hand, were built in important centers, starting with the capital, where commoners were imprisoned.

The court dungeons were under the personal administration of the ruler or the caliph. The administrators of the castle dungeons and pit dungeons, which were private dungeons, and the administrators of the city dungeons, which were public dungeons, were responsible for all the affairs of the prisoners. In dungeons, prisoners were supervised by dungeon guards known as zindānbān, nigahbān, darbān, pāsbān, mowakkal, jallād. There was often a negative relationship between prisoners and dungeon guards. In this study, an evaluation will be made on the court dungeons, the castle dungeons, the pit dungeons, the city dungeons, the dungeon administrators and the dungeon guards during the Ghaznavids and the Great Seljūks periods.

Kaynakça | References

- Âbâd, Marziye. (1380/2001). *Habsiyyeserâyî der edeb-i Arabî -ez Âğâz tâ asr-i Hâzir-*. Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed.
- Âgacerî, Seyyid Hâşim & Gendomânî, Maksûd Ali Sâdikî & Tâhirî, Ali. (1399/2020). Tebyîn ve berresî-yi nizâm-i zindân ve habs der Îrân-i kurûn-i pencom ve şeşom-i Hicrî ber esâs-i revîş-i tebârşînâsî-yi Fokû, *Câmeşînâsî-yi Târîhî*, dovre-yi devâhdeh, şomâre-yi do, Pâyîz ve Zemistân.
- Anonim. (1318/1939). *Mucmelü't-tevârih ve'l-kısas* (Melikü's-Şuarâ Bahâr, Nşr.). Tahran: Çâphâne-yi Hâver.
- Anonim. (1988). *Tekârîrü'l-menâsib* (Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar) (Turan, O. Nşr.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anonim. (1994). *Lüm'atü's-sirâc li hazreti't-tâc* (Bahtiyâr-nâme) (Rûşen, Muhammed, Nşr. - Bilgen, A. & Bilgen, B. Çev.). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Anonim. (2018). *Târîh-i Sîstân* (Öntürk, V. Çev.) İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Aytaç, B. (2019). *İbn Vâsıl'ın Muferricu'l-kurûb fî ahhârî benî Eyyûb adlı eserine göre Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları* (Doktora tezi).
- el-Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed. (2006). *Azîmî tarihi* (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler -H. 430-538=1038/39-1143/44-) (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Bağdâdî, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed. (1385/2006). *et-Tevessül ile't-teressül* (Behmenyâr, Ahmed, Nşr.) Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- el-Belhî, Ömer b. Mahmûd. (1365/1986). *Makâmât-i Hamîdî* (Nejâd, Rızâ Enzâbî, Nşr.). Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- el-Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin. (1383/2004). *Târîh-i Beyhakî* (Feyyâz, Ali Ekber, Nşr. - Yâhakkî, Muhammed Cafer, Haz.). Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed.
- el-Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (Lügal, N. Çev. - Kırancı, H. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Bundârî. (1999). *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* (Irak ve Horasan Selçukluları tarihi) (Burslan, K. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî* (Göksu, E. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Cüveynî, Müntecebü'd-Dîn Bedî'. (1396/2017). *Atebetü'l-ketebe* (Sâdikî, Meryem, Nşr.). Tahran: Neşr-i Nigâh-i Muasir.
- Çetin, A. (2013). *Ortaçağ'da devletin iki yüzü -Devletnâme: Liyâkatın izinde devleti düşünmek-*. Ankara: Lotus Yayınları.
- Eyice, S. (2001). Kale. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, s. 234-242). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Ferîdü'd-Dîn Attâr. (1359/1980). *Dîvân* (Dervîş M. Nşr.). Tahran: Sâzmân-i Çâp û İntişârât-i Câvîdân.
- Ferîdü'd-Dîn Attâr. (1940). *Îlâhinâme* (Ritter, H. Nşr.) İstanbul: Matbaa-yi Maârif.
- el-Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. (1363/1984). *Zeynü'l-ahbâr* (Habîbî, Abdülhay, Nşr.). Tahran: Dünyâ-yi Ketâb.
- Hâkânî-yi Şîrvânî. (1382/2003). *Dîvân* (Seccâdî, Ziyâü'd-Dîn, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Zevâr.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî. (2018). *Târîh-i güzîde* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hândmîr. (2535/1977). *Dustûrû'l-vuzerâ* (Nefîsî, Saîd, Nşr.). Tahran: İntişârât-i İkbâl.
- Hasan Enverî. (2535/1977). *İstîlâhât-i dîvânî-yi dovre-yi Gaznevî û Selçûkî*. Tahran: Ketâbhâne-yi Tavrû.
- el-Hoyî, Hasan b. Abdü'l-Mümin. (1963). *Gunyetü'l-kâtib ve münyetü't-tâlib, Rûsûmu'r-resâil ve nücûmu'l-fezâil*, (Erzi, A. S. Nşr.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Büyük İslâm tarihi) (Keskin, M. Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları, C. 12.
- İbnü'l-Adîm. (1989). *Bugyetü't-taleb fî Târîhi Haleb* (Biyografilerle Selçuklu tarihi) (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî. (1412/1992). *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem* (Atâ, Muhammed Abdülkâdir & Atâ, Mustafa Abdülkâdir, Nşr.). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. 17-18.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fî't-tarih (İslâm tarihi)* (Özaydın, A. Çev. – Tulum, M. Red.). İstanbul: Bahar Yayınları, c. 9-10.
- İbnü'l-Ezrak. (1992). *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid* (Artuklular kısmı) (Savran, A. Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İbnü'l-Kalânîsî. (2008). İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Târîh-i Dîmaşk adlı eserinde Selçuklularla ilgili bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07) (Sevim, A. Çev.). *Belgeler*, C. 29, S. 33, 1-42.
- İbnü't-Tıktaka. (2016). *el-Fahrî* (Devlet idaresi, halifeler, vezirleri tarihi, 632-1258) (Şeşen, R. Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Keleş, N. (2022). *Ortaçağ İslâm dünyasında asayiş*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi -Alp Arslan ve zamanı-*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 3.
- Kucur, S. S. (2002). Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâme'sine Selçuklu devlet teşkilâtı açısından bir bakış: Emîr-i hares ve emîr-i dâd örneği. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 41-72.
- Lange, C. (2008). *Justice, punishment and the medieval Muslim imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Menûchehrî-yi Dâmgânî. (1347/1968). *Dîvân* (Siyâkî, Muhammed Debîr, Nşr.). Tahran: Çâphâne-yi Haydarî.
- Merçil, E. (2004). Meymendî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, s. 504). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân. (1362/1983). *Dîvân* (Heyyerî, Nâser, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Gulşâ'î.
- Mez, A. (2014). *Onuncu yüzyılda İslâm medeniyeti -İslâm'ın rönesansı-* (Şaban, S. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mîrhând. (2017). *Ravzatü's-safâ fî Şireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ (Mülûk-i Gazneviyye)* (Göksu, E. Çev.). Ankara: Kronik Kitap.
- Mu'izzî. (1362/1983). *Dîvân* (Nâser Heyyerî, Nşr.). Tahran: Neşr-i Merzbân.
- Nizâmü'l-Mülk. (1976). *Siyâsetnâme* (Köymen, M. A. Nşr.). Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, C. 1: Farsça metin.
- Nizâmü'l-Mülk. (2017). *Siyâsetnâme* (Kantar, M. Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Nuhoğlu G. (1995). *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde devlet teşkilâtı ve kültür* (Doktora tezi).
- Öntürk, V. (2022). Muhammed b. Mahmud Gaznevî ve esaret hayatı. *Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası* (Gül, A. & Taşçı, K. & Akkuş, İ. K. Ed.). Erzincan: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özgüdenli O. G. (2006). Gazneli ve Selçuklu devri şairlerinin gözüyle zindan. *Ortaçağ Türk-İran tarihi araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli O. G. (2015). *Selçuklular, C. 1, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2003). Büyük Selçuklu Devleti emîri Atabeg Çavlu Sakavu. *Tarih Dergisi*, S. 38, 37-60.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali. (1999). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr (Gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti)* (Ateş, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. C. 1.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (1999). *Cami'ü't-tevârih* (Ateş, A. Nşr.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2: Farsça metin
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (2010). *Cami'ü't-tevârih (Selçuklu devleti)* (Göksu, E. & Güneş, H. H. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sa'dî-yi Şirâzî. (1385/2006). *Kolliyât* (Furûgî, Muhammed Ali, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Hermes.
- Sadrü'd-Dîn el-Hüseynî. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* (Lügal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sıbt ibnü'l-Cevzî. (2011). *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-âyân'da Selçuklular* (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- eş-Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. (1363/1984). *Mecma'ü'l-ensâb* (Muhaddis, Mîr Hâşim, Nşr.). Tahran: Muessese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr.

- Uludağ, S. (2002). Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (c. 26, s. 473-475). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Yezdî, Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî. (1326/1908). *el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcûkiyye* (Sussheim, K. Nşr.). Kahire: Matbaatü'l-Maârif.
- Zerrînkûb, Abdü'l-Hüseyn. (2535/1977). *Bâ kârvân-i hulle*. Tahran: Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân.